

Magyar látogatók a Cromwell-kori Angliában

A XVII. század érdekes kultúrtörténeti jelenségei közé tartozik az angol–magyar kapcsolatok megélénkülése, ami különösen két formában nyilvánul meg: az 1620-as évektől ugrásszerűen megnő az Angliába látogató magyarok, többségükben teológusok száma, s ezt követően az angolból fordított protestáns kegyességi iratok, könyvek száma is. Az Angliát járt magyarok névsorának összeállításával az eddigi kutatók közül részletesebben Trócsányi Berta, Herepei János és újabban Kathona Géza¹ foglalkozott, de még mindig találhatunk újabb adatokat, amelyek arra mutatnak, hogy a magyarországi és erdélyi érdeklődés nem lanyhult még a szigetország történelmének legfordulatosabb s az idegen látogatók számára a legtöbb veszélyt rejtgető éveiben sem – a Commonwealth, illetve Cromwell protektorátusának idején. Az alábbiakban újabb források alapján szeretném kiegészíteni a magyar látogatók listáját, akik (mint ezt az eddigi kutatások is kimutatták) szinte mindnyájan előzőleg Hollandiában tanuló magyar diákok voltak.

A Commonwealth, de különösen Cromwell protektorátusa idején állandósult az a gyakorlat, hogy az Angliából távozó személyeket a kikötőkben lajstromozzák. Nem tudni, milyen pontosan vezették ezeket a lajstromokat, de így is számos magyar látogatásáról értesülünk belőlük. 1652. augusztus 9-én például a hatóságok menlevelet állítanak ki három magyar, Komáromi Csipkés György, Hatházi Miklós és Somosi János számára, akik „idegen földre” (to foreign parts) távoznak.² A következő két évben magyar nevekkal nem találkozunk, jóllehet más forrásokból tudunk a két Tiszabecsi testvér és Budai István oxfordi tanulásáról.³ Viszont 1655-ben, pontosabban ez év május 23-án újabb magyar névre bukkanunk; ez egy bizonyos „Nemechi, Steph.”, aki „a holland követ kérésére” mehet Németalföldre.⁴ A tollhíba nyilvánvaló; utazónk alighanem azonos azzal a Némethi P. Istvánnal, aki 1651-ben Enyedi Sámuellel együtt disputál Utrechtben, majd 1652-ben ugyanott, s 1653-ban Franekerben tart orvosi témájú disputációkat. Tudjuk, hogy Némethi még egy évvel később is Franekerben van;⁵ hosszú hollandiai tanulói évei alatt sok befolyásos emberrel megismerkedhetett, s lehettek olyan kapcsolatai, amelyeknek köszönhetően Hollandiába való visszatéréskor igénybe vehette a holland követ segítségét. Némethit ugyanez év szeptember 6-án két magyar is követi: „Johannes Kio Debreceni” és „Martinus Bekesi”, szintén Hollandiába igyekeznek. Közülük Debreceni Kalocsa János (mert a „Kio” nyilván a középső név elírt rövidítése) 1654-ben még Leydenben, majd 1655 áprilisában Franekerben disputál; Angliában tehát ezután, Franeker és későbbi groningeri beiratkozása között járt.⁶ Vajon később átment újra Angliába? Ez nem lehetetlen, hiszen útítársa, Békési Márton néhány hónap múlva (1656. II. 15-én) újra feltűnik az Angliából távozók névsorában, bár ezúttal pontosabb személyleírással, mint „student of divinity, to Dantzic”.⁷ Vagyis Békési ekkor már véglegesen hazafelé indult. Újabb látogató „Stephanus

¹KATHONA Géza: Pótlások az 1711-ig Angliában tanult magyar diákok névsorához, *Itk* 1976. 92–97.

²Calendar of State Papers, Domestic Series, Commonwealth 1651–52. Vol. 4. 572.

³ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, Bp. 1977. 639. Zoványinak Tiszabecsi P. Tamásra vonatkozó adatai nem pontosak: a magyar peregrinus csak 1656. május 6-án lett magiszter Oxfordban. V. ö.: Anthony A. WOOD: *Fasti Oxonienses*, II. London. 1820. 197.

⁴C. S. P., D. S., Commonwealth 1655. Vol. 8. 587.

⁵RMK III. 1870.

⁶C. S. P. 597.

⁷C. D. P., Commonwealth, Vol. 9. 1655–56. 578. l.

Váczy", azaz Váczi L. István, aki 1656. március 13-án hagyja el Cromwell protektorátusát. Váczi volt franekeri diák, Debreceni Kalocsa jó ismerőse; ő is hollandiai tanulása végén, mintegy annak megkoronázásaként megy át Angliába, s nem sokkal hazatérése után kinevezik újhelyi rektornak, mert ugyanebben az évben egy másik franekeri diák már ekként emlegeti.⁸ 1656 nyarán (augusztus 8) „Mich. Szanty” és „John Posahazy” vannak bejegyezve, mindketten Amszterdamot adták meg úticélul. Itt arról a Szántai Mihályról lehet szó, aki 1652-ben matrikulált Leydenben, és később pataki tanár lett. Ami Pósházit illeti, aki 1653 és 55 között tanult Utrechtben, s alighanem Franeker után rándult át Angliába, őt egy év múlva ugyancsak Sárospatakon találjuk.⁹ Ebben az évtizedben általában a fríziai Franeker látszik a legtöbb Angliába látogató magyar földrajzi kiindulópontjának; nehéz lenne megmondani, azért-e, mert innen lehetett legkönnyebben áthajózni, vagy más okokból.

A fenti nevek közül az angol–magyar kapcsolatok kutatóinak nem egy ismerős: így Komáromi Csipkésé, aki nemcsak fordított később angolból, hanem megírta az első magyarországi latin nyelvű angol nyelvtant, az „Anglicum Specilegium”-ot is. Azt az egyébként kézenfekvő tényt, hogy Komáromi Csipkés György Londonban angol könyveket is vásárolt, egy Kolozsvárt fellelhető kolligátum-gyűjteményből tudjuk (kolozsvári Egyetemi Kvtár, jelzete 377366/71), amelynek első darabja John Randall puritán prédikátor *Saint Paul's Triumph* (London, 1623) című kiadványa. Ezen a füzetben szerepel Komáromi Csipkés tintával áthúzott, de jól kivehető tulajdonosi bejegyzése. Alighanem Angliában jártában ismerkedett össze azzal a John Swan nevű angol pappal is, akinek 1652. november 6-án megtartott utrechti teológiai értekezését ajánlotta.¹⁰ Ez a John Swan valószínűleg azonos a „Signa Coeli” és „Calamus Mensurans” nevű kiadványok szerzőjével; az előbbi különös érdekessége, hogy egy prédikáció szövege, amit Swan 1652 márciusában tartott, egy nappal a teljes napfogyatkozás előtt, nyugalomra intvén híveit, mert úgymond: a tiszta lelkiismeretű embernek nincs mitől félnie, így az „égi jelektől” sem. Talán Komáromi Csipkésnek megvolt ez a kiadvány is, vagy Londonban hallgatta John Swan prédikációit.

De a *Calendar of State Papers* nem egyetlen újabb forrásunk az Angliába látogató magyar diákok kilétének megállapítására. Mint már annyiszor, most is egy-egy könyv possesszori bejegyzései vezetnek nyomra. Így például a kolozsvári Akadémiai Könyvtár R 82725 jelzetű kötetében (Robert Parker, *De politeia Ecclesiastica*, Frankfurt, 1616) a számos tulajdonosi bejegyzés közül az első, szerencsére csak halványan áthúzott szöveg, ezt mondja: „Decem solidas Anglius Londoni 1653 7 Mar. Michael Szerencsi”. Ez a londoni magyar könyvvásárló alighanem az a Szerencsi Mihály nevű, későbbi misztótfalusi pap, akinek Egrespataki András ajánlott egy értekezést 1654-ben.¹¹ A puritán meggyőződésű Parker e művét egyik méltatója úgy emlegeti, mint „a presbiteriánus egyházszervezés ábrázolását”.¹² Nemcsak a könyv megvétele, hanem maga Szerencsi látogatása Angliában éppen ebben az évben (javában tart a holland–angol háború, Cromwell teljhatalmat nyer) a puritanizmus iránti szimpátiára, az angol politikai fejlemények iránti érdeklődésre vall. De hadd tegyük hozzá, hogy az erdélyi könyvtárakban fellelhető korabeli angol prédikáció-gyűjtemények túlnyomó többsége puritán szerző műve – ilyen a kolozsvári Egyetemi Könyvtár 3777358–65 jelzetű gyűjtéletes kötete (Thomas Goodwin egybekötött pamfletjei 1650–51-ből), valamint ugyanennek a könyvtárnak 0573 jelzetű, tizenkilenc darabból álló kolligátuma. Az utóbbi 1642 és 1653 közötti tartalmaz prédikációkat és tájékoztató jellegű kiadványokat (Edmund Layfield 1630-ban kiadott szentbeszéde kivételével), s a szerzők között olyan neveket találunk, mint Stephen Marshall, Edmund Calamy és Nathaniel Culverwell – valamennyien parlamenthű, puritán érzelmű prédikátorok. A kötetet csak valamikor a következő század elején köthették egybe, mert az utolsó két darab „kilóg” a gyűjteményből: „The Foundation of the University of Cambridge” és „The Foundation of the University of Oxford”, mindkettő 1651-es kiadású. Az utóbbin csak egy későbbi tulajdonos, Patai B. (Balog) János beírása szerepel az 1698-as évszámmal, de az előbbin, a Cambridge-ismertető füzetben dátum nélkül ez áll: „Londria, Kállai Gyorgy, Salusq Deus”. Erről a tulajdonosról eddig semmi más adatot nem találtam, de nyilvánvaló, hogy az ő nevét is felírhatjuk az Angliát járt magyarok növekvő listájára.

⁸RMK III. 1962.

⁹ZOVÁNYI Jenő: i. m. 483.

¹⁰RMK III. 1813.

¹¹RMK III. 1877.

¹²Dictionary of National Biography, Vol. XV., London, 271.

A kor népszerű prédikátorain kívül vajon még kit tarthatunk a Commonwealth-korszak jellegzetes szerzőjének? John Milont, aki éppen a forradalmi parlament és „az angol nép” védelmével szerzett magának hírt, s nevet a korabeli Európában. „Defensio pro populo Anglicano” c. röpirata Christopher Hill szerint „fantasztikus sikert aratott... az általános vélemény az volt, hogy Dávid legyőzte Góliátot”.¹³ Milton művét válaszként írta Claudius Salmasius leydeni professzor parlamentellenes, a király kivégzését mélyen elítélő pamfletjére (Defensio Regia). Az utóbbi mű 1649 végén jelent meg Elzevirnél, majd többször újra nyomtatták, sőt 1651-ben Párizsban kiadták Milton válaszával egy kötetben. Milton *Defensiója* összesen tizenhét kiadást ért meg, ezek közül egyedül Hollandiában ötöt. Nem jelentette ez azonban, hogy a holland közvélemény egyetértett volna Miltonnal: röpirata a legtöbb európai országban hamarosan indexre került, Franciaországban több helyen nyilvánosan elégették és 1660-ban, az angol restauráció idején egyike volt azoknak a könyveknek, amelyeket a most már királypárti parlament a legsúlyosabban elítélt s megégettetésre javasolt.¹⁴ Mivel „veszélyes” irodalomról van szó, érthető, hogy a magyarországi vagy erdélyi könyvtárakban fellelhető *Defensio*-példányok tulajdonosi bejegyzései vagy jóval későbbiek (Pápai Páriz Ferencné 1706-ból a kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Maróthy Györgyé 1737-ből a debreceni kollégiumi könyvtár egy-egy példányán), vagy csak monogramokra szorítkoznak. Ilyen felolvasatlan monogram a kolozsvári Akadémiai Könyvtár R 81009 jelzetű, 1651-es kiadású *Defensióján* a „B. L. K.” Az egyetlen korabeli, névvel is jegyzett bejegyzést a marosvásárhelyi Teleki téka egybekötött Milton/Salmasius példányán találtam – ez nagyváradi Csengeri István tollából származik. Csengeri 1668-tól Nagyenyeden tanított, s tőle maradt a könyv az enyedi kollégiumi könyvgyűjteményre. Mivel korábban (1654-ben) Leydenben tanult és disputált, vehette ott is a könyvecskét, de mivel az Londonban jelent meg, valószínűbbnek látszik, hogy – ha rövid időre is – Csengeri szintén átrándult Angliába. Ez annál is valószínűbb, mert jóban volt az Angliát járt Debreczeni Kalocsával, aki egy 1655 áprilisában keltezett franekeri disputációját Váczai L. Istvánnak (aki mint láttuk, szintén megfordult a szigetországban), Bükkösi K. Istvánnak és harmadikként Csengeri Istvánnak ajánlotta.¹⁵

A kor kutatói számára nyilvánvaló, hogy Anglia megtekintése a Hollandiában tanuló magyarok számára elsősorban pénzkérdés. Ezért kell óvatosan kezelnünk azokat a néha még fel-felbukkanó állításokat, miszerint ez vagy amaz a magyar teológus Oxfordban vagy Cambridge-ben „tanult” volna. Az esetek nagy többségében a vékonypénzű magyar látogatók csak Londonig jutottak el, ahol idejüket főleg városnézéssel, ismerkedéssel, prédikációhallgatással töltötték; amennyiben pedig mégis sikerült kirándulniuk Oxfordba vagy Cambridge-be, ott esetleg néhány előadást vagy prédikációt meghallgathattak, de például Cambridge-ben egyetlen alkalommal sem fordult elő, hogy szabályosan matrikuláltak volna, beiratkoztak volna az egyetemre. Hosszabb tartózkodásról így is tudunk (például Medgyesi Pál esetében), s újabbban több bizonyíték került elő, hogy magyar látogatók használták a híres egyetemi városok könyvtárait.¹⁶ Nemcsak a század húszas-harmincas éveiben, de a Commonwealth idején is.

A cambridge-i Trinity College könyvtárában megvan id. Köleséri Sámuel egy leydeni teológiai disputációjá, amelyet a szerző a kollégium könyvtárának adományozott.¹⁷ A tizenkét lapos kis dolgozat címe „De Christi Potestate”, Coccejus elnökletével tartotta Köleséri 1655 februárjában, és az Elzevir nyomda adta ki ugyanebben az évben. Nagy tudású – mert a keleti nyelvekben is járatos – magyar látogatónk ajánlása következőképpen hangzik:

„In testimonium tenerrimi affectus et zeli ardentissimi erga Nobilissimum ac Excellentissimum Collegium (in cuius Bibliotheca dulcissimos librorum exsuxit fructa) S. S. . . . Trinitatis voluit (?) hoc exercitium Theologicum in Celeberrima Academia Lugd. Batava habitum, post discessum relinquere.

Samuel Köleseri, Genre Hungarus Sacro
Sancti Ministerii (Consus?)”

¹³ Christopher HILL: Milton and the English Revolution, Faber, London, 1977. 182.

¹⁴ HILL: i. m. 207.

¹⁵ RMK III. 1932.

¹⁶ Már PONGRÁCZ József utal erre Magyar diákok Angliában (Pápa, 1914.) c. munkájában az oxfordi Bodley könyvtárral kapcsolatban.

¹⁷ Jelzete: „Tracts, I.4.4/12.” Elég ritka nyomtatvány: az RMK csak két magyarországi példányt tart nyilván.

A latin nyelvű ajánlás mellett rövid héber és arab bejegyzés áll, s alatta latinul egy mottó: „Sincerus fueris, evaseris”.

Ha pontosan nem is, körülbelül meg tudjuk mondani, mikor járt Köleséri Sámuel Cambridge-ben. Ehhez az a két füzet nyújt támpontot, amit Köleséri Utrechtben tanuló barátjának, Püspökinek küldött Londonból 1655. szeptember 20-án. Ezek közül az egyik egy Cromwellt dicsőítő kiadvány, amelyet a cambridge-i egyetem tanárai állítottak össze 1652-ben, s amelybe Köleséri is beleírt egy ajánlást barátjának.^{1 8} Ebből következtethetően vagy szeptember elején (és ez a valószínűbb), vagy később, már az őszi trimeszter alatt járt Cambridge-ben. Az, hogy éppen a Trinity College könyvtárban dolgozott, talán összefügg azzal, hogy John Arrowsmith, a teológia professzora volt ekkor a Trinity College igazgatója, Masterja, s hogy Köleséri az ő segítségével kaphatott engedélyt a könyvtár használatára; a magyar teológusok általában ismerték a hitelmélet oxfordi vagy cambridge-i professzorait, bizonyítható kapcsolat az Medgyesitől Mezőlakiig. Arra már nehezebb lenne válaszolni, milyen más tudósokkal ismerkedett meg Cambridge-ben Köleséri, de mint a héber nyelv értője, alighanem felkereste Ralph Cudworthot, a Christ College igazgatóját és a legismertebb cambridge-i héber-tudóst. Cudworthot később mint a „cambridge-i platonisták” szellemi vezetőjét emlegették az egyháztörténeészek; ennek a dolgozatnak a keretében azonban nem vállalkozhatunk annak megállapítására, volt-e s milyen hatással volt Köleséri teológiai nézeteire angliai látogatása, illetve cambridge-i tartózkodása. Annyi bizonyos, hogy lelkesen üdvözölte az angliai politikai változásokat, s hazatérése után jóllehet „kitűnően munkálkodott, s kiváló hirdetője lett a puritanizmusnak . . . a [magyarországi] . . . nyomórútság viszonyok mégiscsak megakadályozták, hogy . . . harcos vezérévé váljék elveinek”.⁹

Gömöri György
(Cambridge)

A titokzatos Várad Sámuel

Várad Sámuel alakját Herepei János rajzolta meg a kolozsvári sáfárszámadásban talált azon bejegyzés alapján, hogy nevezett mint rab 10 darabont őrizetében Szatmárról Gyulafehérvárra való szállíttatása közben 1629. május 29-én Kolozsvárra érkezett. Rabságának közelebbi oka ez adatból nem tűnik ki, de Herepei feltételezi, hogy nem követett el közönséges bűncselekményt, hanem sokkal inkább valamilyen heterodox tanítást terjesztett, melyet az akkori tiszántúli református püspök, Gönczi A. József az egyházra nézve veszélyesnek tartott, s ezért őt zsinati határozat alapján büntetés végett a világi hatóságnak átadta. Kifejezi Herepei azt a gyanúját is, hogy Várad Sámuel a puritanizmus korai képviselője lehetett, mely irányzatot az akkori wittenbergi és heidelbergi iskolázású egyházi vezetők járátlanul az arminianizmussal azonosítottak.¹

Ilyen nézetek elsajátítására Váradinak valóban lehetett alkalma, mert gyér életrajzi adataiból is megállapítható annyi, hogy 1624-ben Bázelen,² 1625. február 17-től Leydenben³ és 1625. május 12-től pedig Franekerben⁴ volt egyetemi hallgató, sőt Herepei megállapítása szerint ezek után még Angliába is átlátogatott, hol Oxfordban tanult. Hollandiában és Angliában ez időben az ortodox teológiai gondolkodás már egyre fokozódó válsággal küzdött az előtörő arminianus, illetőleg puritánus eszmék következtében. Immatrikulációs közül legtöbbit mond a leydeni, melyben ez áll: „Samuel Varadi ex superiori Hungaria, (Annorum) 29. T(heologiae studiosus), gratis inscriptus”. Ebből Herepei méltán következteti, hogy 1596-ban született s hihetőleg Kassán tanult.

^{1 8} HEREPEI János: Adattár . . . III. Bp.—Szeged, 1971. 426.

^{1 9} Uo.

¹ HEREPEI János: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. köt. Bp.—Szeged 1965. 359–362.

² VERZÁR Frigyes: A bázeli egyetemen tanult magyarok névsora. Debreceni Szemle. V/1931. 316.

³ Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae. Hagae Comitum 1875, 183.

⁴ HELLEBRANT Árpád: A franekeri egyetemen tanult magyarok. Tört. Tár. 1886. 602.